

ЧЕРЧАТИЙ О.І.,

кандидат наук з державного управління, Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Полтавській області, директор

ЛАХИЖА М.І.,

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

O. SHERCHATYI,

Candidate of Public Administration, Director of the Regional Center for Free Secondary Legal Aid in Poltava region, Poltava

M. LAKHYZHA,

Doctor of Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Administration, Institute for Personal Training of the State Employment Service of Ukraine, Kyiv

ПРАВОВА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ АТО/ООС ТА ЧЛЕНАМ ЇХ СІМЕЙ: ЗАВДАННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

LEGAL ASSISTANCE TO THE ATO / JFO PARTICIPANTS AND MEMBERS OF THEIR FAMILIES: TASKS AND MECHANISMS OF THE FREE LEGAL AID SYSTEM ACTIVITY

У статті на основі аналізу нормативно-правових актів, наукової літератури, матеріалів ЗМІ та досвіду роботи авторів в Системі безоплатної правової допомоги (СБПД) показано її роль, завдання, механізми діяльності та результати у роботі з учасниками АТО/ООС та членами їх сімей.

Розкрито специфіку цієї пільгової категорії громадян та необхідність, окрім надання соціальної допомоги, забезпечити їх ресоціалізацію та сприяти підвищенню правового рівня.

На думку авторів, в Україні протягом 2014-2020 років проведено значну правотворчу, організаційну, методичну та правопросвітницьку роботу, зокрема, внесено зміни до низки законів та видано підзаконні нормативно-правові акти, які унормували статус учасників АТО/ООС та членів їх сімей і визначили методіку надання їм соціальної та правової допомоги. Сформовано СБПД, робота якої позитивно оцінюється клієнтами. Окрім надання первинної та вторинної правової допомоги, СБПД сприяє також координації зусиль органів влади та громадських інституцій, здійснює значну методичну і правопросвітницьку роботу.

Проте увага до забезпечення соціального статусу учасників АТО/ООС та членів їх сімей має бути постійною. Необхідно враховувати, що нове законодавство не завжди вичерпно враховує їх потреби, а розвиток ринку землі та інші інновації потребують правової оцінки й з точки зору забезпечення прав пільгових категорій. Є також і чимало проблем, які виникають у функціонуванні системи надання безоплатної правової допомоги та потребують вирішення з метою забезпечення адекватного реагування на потреби громадян.

Taking into account the analysis of normative legal acts, scientific literature, media materials and the authors' experience

Постановка проблеми. У Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини і громадянина. Проголошено, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст.21). Дотримання прав і свобод особи стало одним з пріоритетних принципів української незалежної і

in the Free Legal Aid System the article shows its role, tasks, mechanisms of activity and results of work with ATO / JFO participants and members of their families. The specifics of this privileged category of citizens and the necessity of ensuring their resocialization and facilitating of the legal level raise in addition to providing social assistance are revealed as well.

According to the authors, in Ukraine during 2014-2020 a significant law-making, organizational, methodological and legal education work was carried out, in particular, the amendments were made to a number of laws and the bylaws, which regulated the status of ATO / JFO participants and members of their families and defined the methods of providing them social and legal assistance. FLAS was formed; its work is positively evaluated by clients. In addition to providing primary and secondary legal aid, FLAS also facilitates the coordination of efforts of authorities and public institutions, carries out significant methodological and legal education work.

However, the attention to ensuring the social status of ATO / JFO members and their families should be constant. It is necessary to keep in mind that new legislation does not always fully take into account their needs, and the development of the land market and other innovations require a legal assessment in terms of ensuring the rights of privileged categories. There are also many problems that arise in the functioning of the free legal aid system and require solving to ensure an adequate response to the needs of citizens.

Ключові слова: Україна, безоплатна правова допомога, учасники АТО/ООС та члени їх сімей, механізми, завдання

Key words: Ukraine, free legal aid, participants of anti-terrorist operation / joint forces operation and members of their families, mechanisms, tasks

суверенної, демократичної, соціальної, правової держави. Україною ратифіковано більшість найважливіших міжнародних актів в сфері прав людини, проводиться значна робота по удосконаленню законодавства.

Відповідно до Закону "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", членам сімей учасників АТО

держава гарантує низку пільг в житлово-комунальній, медичній, трудовій та інших сферах суспільного життя, що пов'язано з їх особливим правовим статусом.

Відповідно Закону України «Про звернення громадян», всі органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані безоплатно надавати громадянам правову допомогу шляхом повідомлення по суті отриманих скарг, пропозицій та заяв.

Зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги визначається Законом України «Про безоплатну правову допомогу» [1]. Для забезпечення цієї державної гарантії створено систему безоплатної правової допомоги (далі – СБПД), яка надає первинну (всім громадянам) та вторинну (визначеним у законі категоріям громадян) правову допомогу.

Необхідно погодитися з думкою О. Линдюк, що «Викликом для сучасного українського суспільства стала поява нових суб'єктів соціального захисту – учасників ООС (АТО) та членів їхніх сімей, яка вплинула на розширення меж соціального захисту та ускладнила наявні проблеми і суперечності вітчизняної системи соціального захисту населення України» [2, с. 73] та висновком учасників круглого столу «Роль держави та громадського сектору в соціальній адаптації переміщених осіб із зони агресії РФ та учасників ООС (АТО)», який відбувся 16 жовтня 2019 року в Інституті підготовки кадрів державної служби зайнятості України (відзначено малодієвість державних заходів, наголошено, що «учасники бойових дій і досі потерпають від створених війною проблем, країні й надалі важливу роль відіграють волонтерські, благодійні, громадські, релігійні організації, міжнародні проекти допомоги, основними бар'єрами соціальної інтеграції ВПО та учасників ООС (АТО) залишаються: обмеження можливостей їх працевлаштування, відсутність стабільного заробітку та доступу до мереж підтримки, проблеми пошуку житла, певна соціальна ізоляваність у новому середовищі, проблеми психологічної адаптації тощо») [2, с. 3].

Відтак – зростає необхідність у наданні учасникам АТО/ООС та членам їх сімей гарантованої державою безоплатної первинної та вторинної правової допомоги.

Мета дослідження полягає в узагальненні завдань та механізмів діяльності СБПД у роботі з учасниками АТО/ООС та членами їх сімей, вивченні її ролі у цьому процесі та виявленні напрямків його удосконалення

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль української держави та громадського сектору у соціальному захисті учасників АТО/ООС та членів їх сімей постійно обговорюється у ЗМІ, але лише незначна кількість авторів розглядає цю проблематику у наукових виданнях: Л. Ворона, П. Ворона, А. Гриб, К. Дубич, А. Кириченко, О. Кондратенко, М. Кравченко, В. Кривошея, О. Линдюк, А. Потіха, та інші. Ще менш дослідженою є пов'язана з наданням правової допомоги учасникам АТО/ООС та членам їх сімей діяльність СБПД, яка представлена переважно у публікаціях її керівників (О. Баранов, А. Вишневський, О. Демченко та інші).

Важливим джерелом осмислення змісту, проблем та механізмів роботи з учасниками АТО/ООС та членами їх сімей є науково-практичні конференції та круглі столи, зокрема, що проводяться за активної організаційної та методичної участі СБПД. Прикладом може бути щорічна Всеукраїнська конференція за міжнародною участю, що проводиться в Полтаві з ініціативи РЦ БВПД [3].

Оптимізація механізмів надання безоплатної правової допомоги пільговим категоріям громадян в Україні була предметом нашого дослідження [4]. У нинішній публікації про-

блеми та механізми надання БПД поглиблено розглядаються відносно учасників АТО/ООС та членів їх сімей, передусім на основі досвіду діяльності СБПД у Полтавській області.

Виклад основного матеріалу. Безоплатна правова допомога є одним з ефективних методів надання державної допомоги учасникам АТО/ООС та членам їх сімей певним чином забезпечуючи й якісне виконання інших соціальних зобов'язань. Відповідальність українського суспільства та держава зростає, враховуючи специфіку формування військових підрозділів, що забезпечують оборону країни. Як наголошує голова громадської організації «Всеукраїнське об'єднання учасників АТО», секретар експертної ради при уповноваженому ВР з прав людини А. Кушнір, 2014 рік був характерний тим, що різні громадські організації, окремі громадяни, які були активними учасниками подій на Майдані під час Революції Гідності, в більшості своїй пішли на фронт, створивши добровольчі підрозділи для захисту Батьківщини. Суто українські феномени добробатів і волонтерського руху під час найбільш гарячої фази відбиття російської агресії добре відомі і в нас в країні, і за кордоном. Практично одразу біло розпочато процеси інтеграції добровольців в регулярні силові структури – ЗСУ, МВС, НГУ тощо. На його думку, на відміну від США, де у військових діях брали участь переважно професіонали, в Україні в АТО потрапили люди фактично усього спектру спеціальностей – з великих компаній, адвокати, судді, прокурори, люди доволі складних бізнесових напрямків, з системи комунікації, туристичного чи поліграфічного бізнесу, енергетики, робітничих спеціальностей, сфери послуг, будівельники, отже стоїть завдання їх ресоціалізації, повернення у ті соціальні ніші, де вони будуть ефективні для суспільства [5], що передбачає наявність певних правових знань.

Аналіз свідчить, що як учасники АТО, так і члени їх сімей мають певні перестороги та психологічні бар'єри для звернення за правовою допомогою, намагаючись обійтися власними силами чи з допомогою колег і громадських інституцій, що особливо було помітно у 2014-2015 роках.

Згідно з обліком Мінюсту України, громадських організацій, які в своїй назві мають аббревіатуру «АТО» чи «учасники бойових дій», включаючи й ті, що мають відокремлені підрозділи, існує від 500 до 800 одиниць. Низка організацій, насамперед, у 2014-2015 рр., створювалися спочатку для вирішення конкретних поточних, вкрай гострих на той момент питань для ветеранів. Наприклад, отримання статусу учасника бойових дій (УБД). Згодом вони побачили, що система еволюціонує, і ці критичні питання вже доволі непогано реалізуються державними органами. Головними проблемними моментами, на яких фокусували увагу ці ветеранські організації (окрім статусу УБД) були такі: забезпечення земельними ділянками учасників АТО, соціальний захист учасників АТО, лікування, соціальна реабілітація учасників АТО.

За результатами діяльності адвокатів-волонтерів вже в 2014 році було сформульовано низку типових проблем, з якими масово стикалися учасники бойових дій, їх родичі, а також сім'ї загиблих воїнів. Найпершою проблемою називалося відсутність на той час унормування процедури надання статусу учасника бойових дій, без якого бійці та їх рідні не зможуть користуватися пільгами та отримувати соціальну і правову допомогу від держави. Другою серйозною проблемою називалася відмова в наданні бійцям відпустки, а також відсутність ротації. Адвокатами були зафіксовані випадки незаконної відмови в наданні відпустки у зв'язку з хворобою близького родича або народження дитини, хоча Закон «Про соціальний і правовий статус військовослужбовців» чітко передбачає надання в таких випадках 10-денної відпустки. Третьою проблемою називали підтвердження поранень [6].

Особливо важливим для вироблення підходів до питань організації якісної правової допомоги учасникам АТО був

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

період 2014-2016 років, на які припадає й розширення СБПД. Як приклад можна навести всеукраїнський захід представників громадських приймалень Української Гельсенської Спілки з прав людини, який відбувся в Одесі 6-7 жовтня 2016 року. До них приєдналися також юристи, залучені до виконання проектів допомоги ветеранам, військовослужбовцям та членам їх сімей. правозахисники шукали рішення найгостріших проблем ветеранів АТО, обговорювали питання медичного забезпечення, соціального захисту, доступу до правової та психологічної допомоги. Також були представлені окремі досягнення, напрацьовані представниками ГО «Юридична сотня». Зокрема, відзначалися методичні матеріали, підготовлені зрозумілою всім читачам «несюридичною» мовою. Учасниками відзначалася гостра необхідність переходити до нових, прогресивніших форм надання правової допомоги, розширення заходів з розвитку громадянських можливостей ветеранських організацій, забезпечення їх необхідними інструментами та навичками для боротьби з бюрократією і порушенням їх прав в регіонах. Наголошено на нагальній потребі суттєвого реформування нормативно-правової бази щодо захисту військовослужбовців та ветеранів АТО [7]

Саме в ті роки в Україні відбувалося становлення СБПД, яка стала суттєвою частиною правового механізму держави та позитивно впливає на її імідж як правової. На нашу думку, вже з часу створення Регіональних центрів, які почали діяти з 1 січня 2013 року, а особливо – місцевих центрів та бюро (2015-2016 роки) – гостро стояло завдання їх включення до інституційної системи забезпечення прав громадян. Важливо було стати інтегруючим фактором, об'єднуючим зусилля органів влади, правоохоронних органів, громадських організацій та громадян, що вимагало встановлення та розвитку співпраці з органами влади, правоохоронними органами, громадськими інституціями та ЗМІ.

Як видно зі звіту [8], на початок 2020 року СБПД включала Координаційний центр з надання правової допомоги (КЦ), 24 Регіональних (РЦ) та 84 місцевих центрів (МЦ) з надання безоплатної вторинної правової допомоги (33% звернень) і 431 Бюро правової допомоги (Бюро) (67% звернень). У містах Дніпро, Київ, Львів, Одеса та Харків діють правові клуби PRAVOKATOR, перша комунікаційна платформа серед державних установ, створена для професійного навчання та розвитку персоналу системи БПД, правничої спільноти та інших зацікавлених сторін; для мережування та об'єднання зусиль професійної правничої спільноти та експертного середовища; обміну досвідом, генерування та впровадження інноваційних практик у сфері права; місце для налагодження діалогу між державною владою та громадянським суспільством.

Участь у круглому столі взяли керівники та представники ГО учасників АТО, представники Регіонального, Першого та Другого полтавських місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Полтавській області, Головного територіального управління юстиції у Полтавській області, Полтавського обласного центру зайнятості, управління Пенсійного фонду України у Полтавській області, Полтавського об'єднаного міського військового комісаріату, поліцейський омбудсмен.

Засідання круглого столу пройшло у режимі жвавого обговорення проблемних питань у напрямі підвищення правової спроможності осіб, з числа учасників АТО, зокрема, щодо законодавчого регулювання прав, проведення інформаційної роботи з питань інформування про їх права, механізми реалізації, передусім через систему БВПД області. Представники ГО активно ставили питання доповідаючим та дійшли згоди щодо об'єднання зусиль задля підвищення правової спроможності учасників АТО [9] РЦ надають вторинну правову допомогу у кримінальному процесі. МЦ та Бюро забезпечують надання БППД, а також надання БВПД суб'єктам права на таку допомогу у цивільних та адміністративних справах, свідкам та потерпілим у кримінальних провадженнях, здійснення представництва інтересів засуджених осіб, здійснюють правопросвітництво. Важливе значення мають дистанційні пункти доступу до БПД. Наказом Координаційного центру від 25.11.2019 № 72 затверджено також Порядок надання БВПД за принципом екстериторіальності, що полегшило доступ громадян.

Налагоджено співпрацю з 1039 установами-провайдерями БППД, 4 326 органами місцевого самоврядування. МЦ взаємодіють з іншими суб'єктами надання БППД, здійснюють їх координацію на відповідній території, надають органам місцевого самоврядування консультативно-методичну допомогу з питань утворення спеціалізованих установ, які надають БППД.

Значна увага надається взаємодії надавачів правової допомоги, яка організаційно оформляється, як правило у вигляді меморандумів чи угод.

За даними КЦ, за 2013-2019 роки за безоплатною правовою допомогою до системи БПД звернулося 2,7 млн. громадян, більше 1 тис. клієнтів отримали випробувальні вироби або закриття провадження судом апеляційної, касаційної інстанції, прийнято понад 1 млн. дзвінків до Єдиного контакт-центру (0800-213-103), у тому числі за юридичними консультаціями (2015-2019).

Крім того, підготовлено 1265 методичних рекомендацій щодо надання БПД, проведено 1459 тренінгів для посадових осіб МС.

Таблиця 1

Динаміка надання БПД учасникам АТО/ООС та членам їх сімей МЦ та Бюро СБПД у Полтавській області у 2016-2020 рр.

Перелік звернень та доручень	Кількість звернень та доручень за роками					
	2016	2017	2018	2019	2010 (9 місяців)	Всього
Звернень учасників АТО	237	507	311	396	591	2042
Звернень членів сімей учасників АТО	46	89	129	99	37	400
Доручень адвокатам	143	243	103	121	106	706
Доручень працівникам МЦ	9	45	132	93	98	377
Консультацій	224	547	328	517	350	1966

*Підготовлено авторами за матеріалами поточного архіву РЦ БВПД у Полтавській області

Прикладом такого підходу може бути підписання меморандумів та угод про співробітництво та проведення низки круглих столів. Прикладом дієвого регіонального заходу можна назвати засідання круглого столу на тему: «Оптимізація надання правової допомоги учасникам АТО» 21 лютого 2017 року в м. Полтава, організацію якого забезпечували автори цієї статті.

Робота з учасниками АТО/ООС та членами їх сімей є важливою частиною діяльності центрів СБПД, що підтверджується даними Таблиці 1, підготовленої на основі звітів місцевих центрів.

Наведені у таблиці дані показують, що за переважною частиною звернень надається безоплатна первинна правова допомога, тобто усна чи письмова консультація, яка допо-

магає заявнику адекватно законодавству вирішити проблему. При наданні вторинної правової допомоги значно зросла роль юристів місцевих центрів.

Аналіз даних Таблиці 1 свідчить також про значне зростання кількості звернень учасників АТО у 2017 та 2020 роках, а членів їх сімей – у 2018 та, як можна передбачити – у 2021 році. Основною причиною коливань кількості звернень ми вважаємо зміни законодавства, що передбачають надання додаткових пільг.

Повчальними є результати аналізу успішного виконання доручень щодо надання вторинної правової допомоги учасникам АТО/ООС та членам їх сімей адвокатами системи та працівниками місцевих центрів. Так, зі звітів Полтавського МЦ видно, що учасники АТО потребували правової допомоги з питань кредитних спорів з банківськими установами, блокування рахунку, перегляду заочного рішення суду тощо. Адвокати та працівники Лубенського МЦ допомогли ветеранам АТО отримати грошову компенсацію за невикористану відпустку, вирішити питання розлучення тощо. У Кременчуцькому МЦ успішно здійснили представництво інтересів громадянки у суді щодо встановлення постійного проживання зі спадкодавцем на час його смерті; оскаржено і відмінено судом рішення комісії Міністерства Оборони України про відмову у виплаті одноразової грошової допомоги та компенсаційних сум тощо. Таким чином, СБПД допомагає учасникам АТО та членам їх сімей вирішувати спірні питання не лише з іншими громадянами, а й з державними інституціями. Інформація про успішні справи адвокатів та працівників СБПД розміщено на сайті КЦ [10].

Суттєвою для учасників АТО та членів їх сімей є й правопросвітницька робота, яка проводиться СБПД. На Полтавщині, як і в більшості областей України, вона здійснюється в рамках Програми правової освіти населення у вигляді підготовки методичних матеріалів з найбільш актуальних для громадян питань.

Висновки. Проведений під час підготовки статті аналіз свідчить про значну правотворчу, організаційну, методичну та правопросвітницьку роботу, проведеною в державі протягом 2014- 2020 років. За ці роки внесено зміни до низки законів та видано підзаконні нормативно-правові акти, які унормували статус учасників АТО/ООС та членів їх сімей і визначили методику надання їм соціальної та правової допомоги.

Проте увага до забезпечення соціального статусу учасників АТО/ООС та членів їх сімей має бути постійною. Необхідно враховувати, що нове законодавство не завжди вичерпно враховує їх потреби, а розвиток ринку землі та інші інновації потребують правової оцінки й з точки зору забезпечення прав пільгових категорій.

Є також і чимало проблем, які виникають у функціонуванні системи надання безоплатної правової допомоги в країні. Значне місце серед них займають питання оплати праці працівників системи БПД, відтік кваліфікованих кадрів з системи, ліквідація заборгованості перед адвокатами. Для їх вирішення послідовно прийнято та реалізовано низку заходів наприклад, зріс рівень оплати послуг адвокатів, зокрема за надання правової допомоги вразливим категоріям громадян у цивільних та адміністративних справах, який був вкрай низьким. Це змушувало адвокатів відмовлятися від надання правової допомоги у таких справах, а в разі масових відмов - створювало серйозний ризик порушення конституційного права громадян на правову допомогу. Проте ця проблема потребує постійної уваги внаслідок зростання рівня заробітних плат в державі. Важливим видається також врахування необхідності психологічної допомоги громадянам, які звертаються до СБПД.

Список використаних джерел

1. Про безоплатну правову допомогу. Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL:

2. Роль держави та громадського сектору в соціальній адаптації переміщених осіб із зони агресії РФ та учасників ООС (АТО): матеріали круглого столу до Дня захисника Вітчизни, Київ, 16 жовтня 2019 року / За заг. ред. Войтович Р. В., Ворони П. В. Київ, ТОВ Видавничий дім «АртЕк», 2019. 141 с.

3. Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти: матеріали IV Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 23-24 жовтня 2019 року): у 2-х ч. Полтава: Россва, 2019. Ч.1-2.

4. Лахижа М.І. Черчатий О.І. Оптимізація механізмів надання безоплатної правової допомоги пільговим категоріям громадян в Україні на регіональному та місцевому рівнях. *Державно-управлінські студії № 2(13)*, 2019. URL: <http://box5800.temp.domains/~ipkeduua/>

5. Кушнір А. Ресоціалізація учасників АТО – ключова проблема повернення ветеранів до соціуму. 20.02.2018. ОПК. URL: <http://opk.com.ua>

6. Юридична допомога бійцям АТО: типові випадки порушення прав. Рада адвокатів Київської області. URL: <https://radako.com.ua/news/yuridichna-dopomoga-biycyam-ato-tipovi-vipadki-porushennya-prav>

7. Юридична допомога учасникам АТО потребує прогресивних змін. 14.10. 2016. Українська Гельсінкська Спілка за прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yurydychna-dopomoha-uchasnykam-ato-potrebuje-prohresyvyh-zmin/>

8. Безоплатна правова допомога. Звіт. К. 2019. 17 с.

9. У Полтаві обговорили питання доступу учасників АТО до правової допомоги. 22.02.2017. Новини Полтавщини. URL: <https://np.pl.ua/2017/02/u-poltavi-obhovoryly-pytannya-dostupu-uchasnykiv-ato-pravovoji-dopomohy/>

10. Успішні справи. Координаційний центр з надання правової допомоги. URL:

Reference:

1. Pro bezoplatnu pravovu dopomohu. Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2011 roku № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

2. Rol derzhavy ta hromadskoho sektoru v sotsialnii adaptatsii peremishchenykh osob iz zony ahresii RF ta uchasykiv OOS (ATO): materialy kruhloho stolu do Dnia zakhysnyka Vitshyzny, Kyiv, 16 zhovtnia 2019 roku / Za zah. red. Voitovykh R. V., Vorony P. V. – Kyiv, TOV «Vydavnychiy dim «ArtEk», 2019. 141 s.

3. Adaptatsiia pravovoi systemy Ukrainy do prava Yevropeiskoho Soiuzu : teoretichni ta praktychni aspekty : materialy IV Vseukrainskoi za mizhnarodnoi uchestiu naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Poltava, 23-24 zhovtnia 2019 roku) : u 2-kh ch. Poltava : Rossava, 2019. – Ch.1-2.

4. Lakhyzha M.I. Cherchatyi O.I. Optymizatsiia mekhanizmiv nadannia bezoplatnoi pravovoi dopomohy pilhovym katehoriiam hromadian v Ukraini na rehionalnomu ta mistsevomu rivniakh. *Derzhavno-upravliniski studii № 2(13)*, 2019. URL:<http://box5800.temp.domains/~ipkeduua/>

5. Kushnir A. Resotsializatsiia uchasykiv ATO – kliuchova problema povernennia veteraniv do sotsiumu. 20.02.2018. OPK. URL: <http://opk.com.ua>

6. Yurydychna dopomoha biitsiam ATO: typovi vyypadky porushennia prav. Rada advokativ Kyivskoi oblasti. URL: <https://radako.com.ua/news/yuridichna-dopomoga-biycyam-ato-tipovi-vipadki-porushennya-prav>

7. Yurydychna dopomoha uchasykam ATO potrebuie prohresyvykh zmin. 14.10. 2016. Ukrainka Helsenska Spilka za prav liudny. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yurydychna-dopomoha-uchasnykam-ato-potrebuje-prohresyvyh-zmin/>

8. Bezoplatna pravova dopomoha. Zvit. K. 2019. 17 s.

9. U Poltavi obhovoryly pytannia dostupu uchasykiv ATO do pravovoi dopomohy. 22.02.2017. Novyny Poltavshchyny. URL: <https://np.pl.ua/2017/02/u-poltavi-obhovoryly-pytannya-dostupu-uchasnykiv-ato-pravovoji-dopomohy/>

10. Uspishni spravy. Koordynatsiyni tsentr z nadannia pravovoi dopomohy. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/publications/uspishni-spravy/>

Стаття подана до редакції 12.07.2020 р.